

Leren zien – leren geloven

Een praktisch-theologische theorie van esthetisch-religieus leren

Learning to see – learning to believe
A practical-theological theory of aesthetic religious learning
(with a summary in English)

Wahrnehmungslernen – Glaubenslernen
Eine praktisch-theologische Theorie des ästhetischen religiösen Lernens
(mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid aan de
Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht – Kampen - Leiden,
op gezag van de rector, prof. dr. F. G. Immink,
ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te
verdedigen op vrijdag 19 december 2008 des middags te 3.00 uur

door

Geertje Catherina de Vries

geboren op 30 augustus 1969
te Doornspijk

Narratio

Promotor: Prof. E.R. Jonker
Co-promotor: Dr. O.K. Zijlstra

Dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van Stichting Aanpakken.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam 2006. De auteur heeft getracht alle houders van auteursrechten en kunstenaars te bereiken. Eventuele rechthebbenden die niet zijn bereikt, worden verzocht contact op te nemen met de auteur via het onderstaande adres van de uitgever.

ISBN 978 90 5263 928 4
NUR: 707

© 2008 theologische uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem tel. 0183 62 81 88 fax 084 739 29 45 e-mail: verkoop@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl.
Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en www.kerkboek.nl (ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digiboek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

*“Toutes les fois qu'on fait vraiment attention,
on détruit du mal en soi. «*

*«Elke keer dat men werkelijk aandacht schenkt
breekt men een stukje kwaad af in zichzelf.»*

Simone Weil (1950) *Attente de Dieu*, Paris: Fayard

Woord vooraf

Dit proefschrift is het resultaat van een boeiend leerproces. En zoals het een goede leerling betaamt, wil ik graag een woord van dank uitspreken aan al diegenen die in dit proces als leermeesters van grote waarde zijn geweest.

Als eerste noem ik mijn promotor prof. dr. E.R. Jonker. Ik dank hem voor de aandachtige en hartelijke wijze waarop hij het onderzoek heeft begeleid. Hij heeft mij behoed voor al te veel boude beweringen en heeft mij steeds aangespoord zorgvuldig en met nuance te formuleren.

In dezelfde adem noem ik mijn copromotor dr. O.K. Zijlstra. Ik dank hem voor de zorgvuldige en kritische lezing van alles wat hij aan teksten onder ogen kreeg en voor zijn uitgesproken vertrouwen dat het boek er zou komen. Ik dank hen beiden voor de vele keren dat ik van hun grote kennis en expertise heb mogen leren.

Het schrijven van een proefschrift is een betrekkelijk eenzame onderneming. Betrekkelijk, want gelukkig zijn er kringen van collega's, die meelevend en soms meelesen. Ik noem de leden van de leerstoelgroep Praktische Theologie in Kampen, die mij de gelegenheid boden onderdeel uit te maken van hun grotere onderzoeksproject. Ik dank hen voor hun deskundige en betrokken commentaar. Daarnaast heb ik veel geleerd van de besprekingen tijdens het promotieseminar van NOSTER. Prof. dr. A.M. Korte dank ik voor de wijze waarop zij mij uitdaagde tot reflectie op het onderzoeksproces en de vreugde van het wetenschappelijk werk voorleefde.

Dullyna en Leen van den Herik hebben vanaf het begin het onderzoek met aandacht gevolgd. Aan het einde is hun kennis en vaardigheid onmisbaar geweest bij de publicatie van het boek.

Lucy Massaar en Erna Zonne dank ik voor het zorgdragen voor de vertaling van de samenvatting in respectievelijk het Engels en het Duits.

Het beeld van de omslag is van Helene Wieringa-Pruissen. Ik vind het bijzonder dat ze dit voor mij heeft willen maken.

Mijn beide paranimfen Meindert Bruinsma en Marianne Paas dank ik voor hun duurzame vriendschap.

Mijn ouders en schoonouders hebben steeds blijkgegeven van hun vertrouwen in de goede afloop. Voor hun steun en geloof ben ik hen dankbaar.

Van Evert en Mijke leer ik elke dag wat het betekent om thuis te zijn.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Hoofdstuk 1 Inleiding	13
1.1 ‘Als ik naast Jozef in de put zit, zit ik minder alleen’	13
1.2 Vraagstelling, doel en opzet van het onderzoek	14
1.3 Positionering van het onderzoek	18
1.4 IJkpunten in het onderzoek	20
1.4.1 Leren waarnemen en verbeelding	20
1.4.2 Leren waarnemen en dialoog	21
1.4.3 Leren waarnemen en gerechtigheid	22
1.5 Reflecties over de terminologie van ‘esthetisch religieus leren’.	23
1.6 Geloofsleren, verbeelding en het bijbels beeldverbod	25
1.7 Opbouw van het boek	28
Deel 1 Leren, kunst en geloven	30
Hoofdstuk 2 Geloofsleren: context en uitgangspunten	31
2.1 Inleiding	31
2.2 Geloofsleren in de context van de lerende samenleving	31
2.2.1 Leren in de kennissamenleving	32
2.2.2 Leren in de gemeente	35
2.2.3 Geloofsleren in de gemeente: niet-formeel leren	38
2.3 De gemeente als leergemeenschap	43
2.4 Kenmerken van geloofsleren in de gemeente	46
2.4.1 Doorgaand leren	47
2.4.2 Leren als betekenisgeving	50
2.4.3 Vertrekpunt bij de lerende	52
2.4.4 Sociaal proces	54
2.5 Wijzen van leren in de gemeente	56
2.5.1 Leerprocessen in beeld: de leercirkel van Kolb	56
2.5.2 Leervaardigheden in leerprocessen met beeldende kunst	59
2.6 Conclusie en uitgangspunten	61
Hoofdstuk 3 De kunst van het waarnemen	63
3.1 Inleiding	63
3.2 Visuele waarneming	64
3.2.1 Zintuiglijke waarneming	65
3.2.2 Waarnemen als communicatie	68
3.3 Esthetische waarneming	69

3.3.1 Visuele waarneming en kunst	70
3.3.2 Manieren van kijken	74
3.3.3 Kunst waarnemen in leerprocessen	80
3.3.4 Kunst waarnemen en levenslang leren	84
3.4. Religieuze waarneming	85
3.4.1 Aisthesis	87
3.4.2 Poiesis	92
3.4.3 Katharsis	94
3.5 Balans: waarnemen met het oog op leerprocessen in de gemeente	96
Hoofdstuk 4 Leren waarnemen in de gemeente	103
4.1 Inleiding	103
4.2 Leren waarnemen en de individuele deelnemer	104
4.3 Leren waarnemen in een groep	106
4.4 Leren waarnemen in relatie tot de gemeente en de samenleving	109
4.4.1 De leergroep als paratellische ruimte	109
4.4.2 Over de roeping van de lerende	111
4.5 Devotioneel kijken: leren waarnemen en de verborgen omgang met de Eeuwige	113
4.5.1 Ikonen: werkelijke aanwezigheid	113
4.5.2 Esthetische ervaring en 'sense of presence'	115
4.6 Conclusies en vervolg	117
Deel 2 De praktijk in beeld	120
Hoofdstuk 5 Methodiek van het kwalitatieve onderzoek	121
5.1 Inleiding	121
5.2 Onderzoeksvragen en samenhang met het eerste deel	121
5.3 Onderzoeksofzet en methode	124
5.4 Het onderzoeksmateriaal	126
5.4.1 Selectie van de gegevens	126
5.4.2 Het verzamelen van de gegevens	127
5.5 Analyse van de gegevens	131
5.5.1 Analyse van de schetsen	131
5.5.2 Analyse van de interviews	133
Hoofdstuk 6 Catechesemateriaal in beeld	135
6.1 Methodische analyse: de analysevragen	135
6.2 Resultaten van de methodische analyse	140
6.3 Interpretatie van de gegevens	149
6.4 Inhoudelijke analyse	153
6.4.1 Kunst en geloof: een zoekmodel	154

6.4.2 Visies in het materiaal	159
6.4.3 Patronen	175
6.5 Samenvattende conclusies	178
Hoofdstuk 7 De interviews	183
7.1 Inleiding	183
7.2 Aandachtspunten in het werken met beeldende kunst	184
7.2.1 Bruggen bouwen	182
7.2.2 Leren in de dialectiek van vreemdheid en vertrouwdheid	187
7.2.3 Het kunstwerk als spreekbuis of gesprekspartner	189
7.3 Evaluatie van de motieven door de respondenten	191
7.3.1 Het sacramentele motief	192
7.3.2 Het kerygmatische motief	193
7.3.3 Het evocatief-spirituele motief	194
7.3.4 Het dialogisch-agogische motief	197
7.3.5 Samenhangen	198
7.3.6 Het model herzien	200
7.4 Conclusies	203
Hoofdstuk 8 Esthetisch religieus leren in de praktijk	209
8.1 Inleiding	209
8.2 Het perspectief van de lerende in de lerende gemeente	209
8.3 Esthetisch religieus leren in drie dimensies	213
8.3.1 Aisthesis, poiesis en katharsis in het materiaal	213
8.3.2 Aisthesis, poiesis en katharsis en de motieven	218
8.4 De context van de lerende gemeente in praktijk	221
8.4.1 De individuele lerende	221
8.4.2 De groep	222
8.4.3 De context van gemeente en samenleving	223
8.4.4 Leren voor het aangezicht van de Eeuwige	223
8.5 Samenvatting en balans: de relatie theorie en praktijk	224
8.5.1 Aansluiting	224
8.5.2 Verklaringen vanuit de theorie van knelpunten in de praktijk	226
8.5.3 Lacunes in de theorie	227
Deel 3 Esthetisch religieus leren	231
Hoofdstuk 9 De gasten en de gastvrouw: esthetisch religieus leren in beeld	231
9.1 Inleiding	232
9.2 Basismodellen voor catechetisch leren	232
9.3 Kunst te gast in de catechese	237

9.3.1 Op zoek naar een vrije rol	237
9.3.2 Kunst als gast	239
9.3.3 Kunst te gast in een gelovig leerproces: een hermeneutiek van nabijheid en distantie	242
9.4 De catecheet	244
9.4.1 Beelden uit de interviews	244
9.4.2 De catecheet als leading-learner	246
9.4.3 De taak van de catecheet in de dynamiek van geven en ontvangen	247
9.4.4 De leading-learner als gastvrouw	250
9.5 Een model voor esthetisch religieus leren	250
Hoofdstuk 10 Werken met beeldende kunst in groepen gericht op geloofsleren	255
10.1 Inleiding	255
10.2 'Esthetisch religieus leren': de omschrijving hernomen	255
10.3 Werken met beeldende kunst in drie dimensies	257
10.3.1 Esthetisch religieus leren in de aïsthetische ruimte	258
10.3.2 Esthetisch religieus leren in de poëtische ruimte	264
10.3.3 Esthetisch religieus leren in de kathartische ruimte	270
10.4 Consequenties voor het werken met kunst in de verschillende 'ruimtes'.	275
10.5 Het kiezen van een kunstwerk	278
Hoofdstuk 11 Conclusies en discussie	281
11.1 Conclusies	281
11.2 Doelstellingen voor esthetisch religieus leren in discussie	284
11.2.1 Doelen in de aïsthetische ruimte	284
11.2.2 Doelen in de poëtische ruimte	285
11.2.3 Doelen in de kathartische ruimte	287
11.2.4 Conclusie	287
11.3 Impulsen voor nader onderzoek	289

Bijlage 1 Verzameling van de gegevens	291
Bijlage 2A Vragenlijst van het informanteninterview	292
Bijlage 2B Tekst voorgelegd aan de informanten in fase 2 van het interview	293
Bijlage 3 Analysevragen voor het catechetisch materiaal	294
Bijlage 4 Stappenplan voor een ontmoetend kunstgesprek	295
Bijlage 5 Kijkvragen voor het kijken naar beeldende kunst	297
Summary	298
Zusammenfassung	302
Literatuur	307
Lijst van afbeeldingen	321
Curriculum Vitae	322

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 'ALS IK NAAST JOZEF IN DE PUT ZIT, ZIT IK MINDER ALLEEN'

In een bijbelstudiegroep in een gemeente wordt Genesis 37 behandeld. De predikant heeft besloten niet alleen de bijbelse tekst met de deelnemers te lezen, maar ook enkele afbeeldingen te bekijken van schilderijen die in de loop van de kunstgeschiedenis rond dit thema zijn gemaakt. Tot zijn verrassing maken de schilderijen allerlei persoonlijke verhalen los bij de deelnemers. Iemand zegt zich goed te kunnen identificeren met de figuur van Jozef, zoals hij daar zit, op de bodem van de put. Ze vertelt iets over haar situatie, en besluit met de woorden: 'Natuurlijk zijn mijn problemen niet zomaar opgelost. Maar dat zo'n schilder precies heeft verbeeld wat ik voel! Als ik naast Jozef in de put zit, zit ik daar toch net iets minder alleen'.

Werken met beeldende kunst in groepen in de gemeente is in de laatste jaren toenemend populair geworden binnen de Protestantse kerk in Nederland. Er is sprake van hernieuwde aandacht voor kunst en verbeelding in catechetische leerprocessen. Die aandacht uit zich in het verschijnen van catechetisch en ander materiaal gericht op groepen, waarin beeldende kunst een rol speelt. Het is de vraag hoe deze belangstelling te duiden is. Proberen catecheten aansluiting te vinden bij de zogenaamde moderne beeldcultuur, in de hoop zo hun programma aantrekkelijker te maken? Doet het werken met beeldende kunst vooral iets met de wijze waarop de catechese wordt vormgegeven? Of zegt het ook iets over de inhoud, over de stijl of wijze van leren?

In catechetisch materiaal zijn grote verschillen in de wijze waarop er met beeldende kunst wordt gewerkt. Soms vormt een kunstwerk een opstapje naar het eigenlijke thema, in andere brochures wordt een bijeenkomst juist helemaal rond een kunstwerk opgebouwd. Dit roept de vraag op naar de rol van een kunstwerk in het leerproces. Wat doet die kunst eigenlijk in de leersituatie? Vormen kunstwerken slechts een aantrekkelijke toegang tot catechetische thema's, of spelen ze een eigen rol?

Deze waarnemingen en vragen vormen de aanleiding tot dit onderzoek naar de verbinding tussen kunst, geloof en leren binnen de kerkelijke gemeente. In deze studie wil ik bestaande praktijken van leren binnen de Protestantse Kerken in Nederland¹ onder de loep nemen. Daarbij beoog ik

---

1. Het is uiteraard een simplificatie om over dé bestaande catechetische praktijk binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) te spreken. De PKN bestaat uit gemeenten van verschillende aard. De wijze waarop er aan de catechese vorm en inhoud gegeven wordt, verschilt sterk tussen gemeenten uit de Gereformeerde Bond, vrijzinnige gemeenten, gemeenten met een middenorthodoxe signatuur of met een evangelicaal karakter. Een vergelijking in catechetisch materiaal is daartoe illustratief. Vergelijk bijvoorbeeld methodes als *Leer ons kennen*, *Youth Alpha*, *Rock Solid*, *Reflector*, *Provider* en *Motieven*. Deze worden

met mijn onderzoek deze praktijk een nieuwe impuls te geven, door te omschrijven waarom en op welke wijze beeldende kunst een rol kan spelen in het geloofsleren van gemeenteleden. Ik vermoed dat werken met kunst andersoortige leerprocessen bewerkstelligt dan wanneer er geen gebruik wordt gemaakt van beeldende of verbeeldende elementen. Dit vermoeden is onder meer gebaseerd op mijn eigen ervaring als gemeentepredikant. De verwondering uit het bovenstaande voorbeeld heb ik ook zelf ervaren, wanneer ik merkte hoe een kijkervaring diepte kon geven aan een geloofsgesprek. Er is nog weinig praktisch-theologische onderzoek uitgevoerd naar de verbinding tussen kunst en geloofsleren,² zeker binnen het Nederlands taalgebied³. Met dit onderzoek hoop ik een bijdrage te leveren aan een doorgaande bezinning op dit onderwerp.

Dit hoofdstuk vormt een inleiding op het onderzoek naar de rol van beeldende kunst in processen van geloofsleren. In 1.2 licht ik de vraagstelling van het onderzoek toe. De situering van het onderzoek binnen de praktische theologie wordt beschreven in 1.3.

In deze studie wordt een theorie van esthetisch religieus leren gepresenteerd. Deze theorie krijgt vorm binnen een zekere afbakening. In 1.4 expliciteer ik de vooronderstellingen en ijkpunten in het onderzoek. In 1.5 reflecteer ik op de terminologie van esthetisch religieus leren. Over de verbinding tussen verbeelding en geloofsleren maak ik enige notities in het licht van het bijbelse beeldverbod in 1.6.

Een overzicht van de opbouw van het boek volgt tenslotte in 1.7.

1.2 VRAAGSTELLING, DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

De vraag naar een bruikbare theorie voor het werken met beeldende kunst in processen van geloofsleren in de kerkelijke gemeente komt op vanuit de praktijk. In de praktijk van geloofsleren doen deelnemers met beeldende kunst waardevolle ervaringen op. Tegelijk roept deze praktijk vragen op naar de aard van het leerproces dat er plaatsvindt en naar de rol van het kunstwerk. Voor dit onderzoek is als vraagstelling geformuleerd:

Hoe en onder welke voorwaarden kan kunst functioneren in een catechetisch leerproces?

---

allemaal binnen de tienercatechese binnen de PKN gebruikt, maar kennen fundamentele inhoudelijke en didactische verschillen. In dit onderzoek onderzoek ik reeds bestaande vormen van werken met beeldende kunst in de catechese. Deze heb ik grotendeels binnen de PKN gevonden, op een uitzondering na (zie hoofdstuk 5).

2. De verbinding tussen kunst en geloof of spiritualiteit is wel onderwerp van onderzoek. Hans Alma bijvoorbeeld onderzoekt de verbinding tussen kunstwerken en zingeving vanuit een godsdienstpsychologisch perspectief (Alma, 2003/2007).

3. In het Duitse taalgebied is die bezinning veel uitgebreider aanwezig, zij het vaak in de context van het leren binnen het godsdienstonderwijs (Hilger, 2002; Lange, 1993/2002).

Om deze vraag te beantwoorden wordt in de loop van de studie een theorie ontwikkeld voor processen van geloofsleren waarin beeldende kunst een rol speelt. Deze theorie zal beschrijven wat de aard van zo'n leerproces kan zijn, wil er op een zinvolle wijze met kunst worden gewerkt. Zinvol betekent in dit verband dat er zowel recht kan worden gedaan aan de deelnemers, als aan de kunstwerken, als aan de eigen aard van een gelovig leerproces.

Deze drie hangen met elkaar samen. Leren aan de hand van kunstwerken heeft alleen maar zin, zo luidt een onderliggende hypothese van dit onderzoek, als het geloofsleren wordt opgevat als een doorgaand gesprek over wat er te geloven valt opdat heilzaam leven mogelijk wordt⁴. Geloofsleren wordt in deze studie verstaan vanuit een model van toe-eigening door de lerenden, en niet gedacht vanuit een overdrachtsmodel (De Zwart 2004, Astley 2002). Wanneer geloofsleren als geloofsoverdracht wordt opgevat, dan kan het kunstwerk slechts op één wijze worden bekeken, nl. met de ogen van de catecheet die het kunstwerk heeft uitgezocht. Dat zou geen recht doen aan het karakter van kunstwerken, noch aan de kijk- en levenservaring van de lerenden.

Ik zoek dus enerzijds naar voorwaarden voor een catechetische theorie waarin kunstwerken op een zinvolle manier een rol kunnen spelen (niet als plaatje bij het praatje van de catecheet), en anderzijds naar een catechetische theorie waarin aan het perspectief van het lerende subject in een lerende gemeente recht kan worden gedaan. Mijn hypothese is dat juist op het snijpunt van deze twee lijnen een interessante en vernieuwende visie op catechese en geloofsleren kan ontstaan.

Het doel van het onderzoek is te komen tot een inhoudelijke theorie ten aanzien van het werken met beeldende kunst in processen van geloofsleren met jongeren en volwassenen. Deze theorie zal deels beschrijvend van aard zijn: wat gebeurt er nu in het leerproces wanneer er met kunst wordt gewerkt, deels verklarend: hoe komt het dat werken met kunst ervaren wordt als een intensieve, ervaringsgerichte manier van leren en wat zegt dat over de aard van een religieus leerproces? Tenslotte kan de theorie voorwaarden aanwijzen waaronder een gelovig leerproces waarin met kunst gewerkt wordt vorm kan krijgen en verder ontwikkeld kan worden.

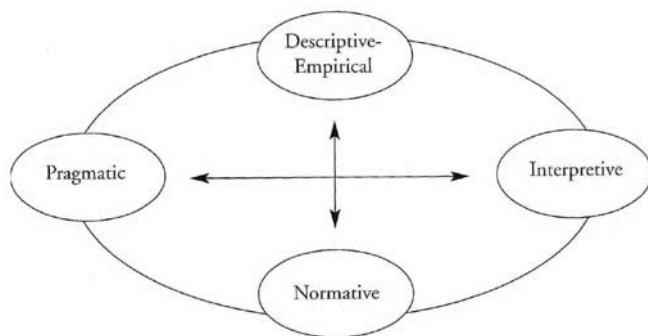
Dit onderzoek richt zich op een tamelijk nieuw en tot op heden weinig onderzocht terrein. Het kan dan ook niet meer zijn dan een eerste verkenning. Daarbij is het echter wel de ambitie van de onderzoeker om de bestaande en groeiende praktijken niet enkel te beschrijven, maar ook theoretisch te onderbouwen en vanuit die onderbouwing ook aanzetten tot verdere ontwikkeling te geven.

Zo houdt dit onderzoek zich bezig met de vier taken van praktisch theolo-

---

4. R. Bons-Storm (2004) beschrijft de profetische taak van de kerk als 'het zoeken naar mogelijkheden voor leven met 'heil' (p.167). Heil staat voor concrete ervaringen van hoop en genade, verlangens en dromen van een rechtvaardige wereld voor alle mensen. Deze gerichtheid op heil in het concrete bestaan geeft relevantie aan het geloofsgesprek en geloofsleren in de gemeente.

gisch onderzoek zoals Osmer die definieert (Osmer 2005, zie figuur 1.1), nl. beschrijven, verklaren, beoordelen en praktisch hanteerbaar maken. Deze taken worden niet opeenvolgend, in een cirkelgang doorlopen, maar op heuristische wijze vormgegeven. De blikrichting zwenkt voortdurend van praktijk naar theorie en weer terug.

Figuur 1.1 The four tasks of Practical Theology, Osmer 2005, p. 303.

Dit zwenken vraagt om enige toelichting. Zoals gezegd heeft het onderzoek een explorerend karakter. De verschillende delen van de studie vormen stappen op weg naar een theorie die bestaande en zich ontwikkelende praktijken kan ondersteunen, richting geven en verbeteren. Het onderzoek bestaat uit drie delen. Deze bieden even zovele stappen in het proces van theorievorming. Hoe verhouden zich nu de verschillende delen van de studie tot elkaar?

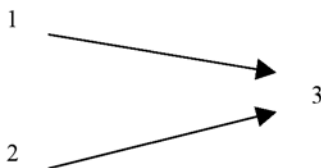
Het eerste deel van het onderzoek verkent het veld waarbinnen een theorie van esthetisch religieus leren zich beweegt. Met behulp van een leertheorie, een waarnemingstheorie en een visie op gemeentepedagogiek wordt aan het einde van het eerste deel een voorlopige omschrijving geformuleerd van wat esthetisch religieus leren⁵ kan zijn. Deze inzichten bieden aanknopingspunten van waaruit in het derde deel een op de praktijk gerichte theorie ontvouwd wordt.

1 —————> 3

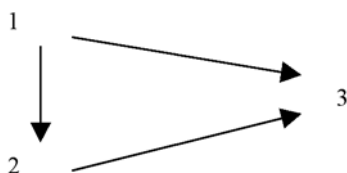
Het tweede deel van deze studie bevat een verslag van een kwalitatief empirisch onderzoek. Dit deel vormt in zekere zin een nieuwe aanzet tot de in deel 3 beoogde theorievorming. De literatuurverkenning uit het eerste deel biedt een aantal bouwstenen, in de reeds gevormde en zich ontwikkelende catechetische praktijk verwacht ik aanvullende bouwstenen te vinden. Dat leidt tot de volgende onderzoeksbeweging.

5. In 1.5 wordt uiteengezet op op welke gronden voor deze terminologie is gekozen.

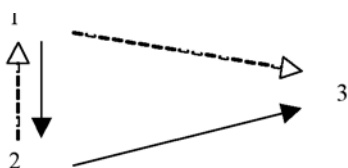

Nu is het bij het bouwen noodzakelijk dat de verschillende bouwstenen enigszins van gelijke structuur zijn, om een goede aansluiting te kunnen maken en een constructie te vormen die draagkracht heeft. Het onderzoek in deel 2 naar catechetische praktijken met beeldende kunst begint daarom niet vanuit een blanco beginpositie. De verkenning van de praktijk krijgt een zekere richting door gebruikmaking in de analyse van inzichten die in het eerste deel zijn opgedaan met betrekking tot het leren waarnemen in de gemeente. Dit betekent dat er een pijl bij komt in de figuur, namelijk tussen 1 en 2.

Daarmee is echter nog niet de hele onderzoeksbeweging in beeld gebracht. Niet alleen levert de voorlopige omschrijving van esthetisch religieus leren structuur op voor de analyse van de praktijk, het praktijkonderzoek levert ook inzichten deze omschrijving kunnen aanvullen en/of corrigeren. Een analyse van de praktijk brengt wellicht elementen aan het licht die nog niet eerder zo zijn gezien. In hoofdstuk 8 wordt daarom de voorlopige omschrijving van esthetisch religieus leren nog eens hernomen en geëvalueerd in het licht van de resultaten van het empirisch onderzoek. In het derde deel van het onderzoek wordt dan vervolgens voortgebouwd op de resultaten van het tweede deel en op de omschrijving van esthetisch religieus leren die in het eerste deel is voorbereid en op grond van de resultaten van het tweede deel is bijgesteld. De visualisatie van de gang van het onderzoek komt er tenslotte in schema gebracht als volgt uit te zien.

De stippellijn geeft aan dat de lijn van 1 naar 3 afhankelijk is van de resultaten van 2, die immers weer van invloed zijn op de uiteindelijke formulering van de omschrijving van esthetisch religieus leren. Zo bieden de eerste

twee delen van de studie, in wisselwerking met elkaar, deelantwoorden die uiteindelijk in het derde deel leiden tot de beantwoording van de onderzoeksvraag.

1.3 POSITIONERING VAN HET ONDERZOEK

In dit praktisch-theologische onderzoek wordt een theorie van esthetisch religieus leren ontwikkeld ten dienste van processen van geloofsleren in de gemeente waarin beeldende kunst een rol speelt. De kortste omschrijving van deze theorie luidt: een leerschool in waarnemen. Waarnemen is een kernconcept in deze studie. Daarmee sluit het onderzoek aan bij een ontwikkeling in de recente praktische theologie (Failing Heimbrock, 1998; Grözinger, 1987/1995/1998; Gräb, 1998), waarin waarnemen een herkenbaar thema is. Duitse godsdienstpedagogen nemen het waarnemen als theologisch thema op en geven aanzetten voor een praktijk van ‘ästhetisches Lernen’, esthetisch leren (Lange, 1993; Wüpper, 2000; Bär, 2001; Hilger, 2001; Bitter, 2002). Waarnemen van kunst wordt in deze studies voorgesteld als een mogelijke werkvorm in religieuze leerprocessen. In Nederland is er vooral een traditie van aandacht voor kunst in een liturgische setting (Steensma, 1987; Van Gennep, 1987; Barnard, 2001/2004) of met het oog op diakonaat (Ploeger, 2002/2003). Ondanks het toenemen van het gebruiksmateriaal waarin beeldende kunst een rol speelt, is er nog weinig praktisch-theologische reflectie op deze praktijken (De Zwart, 1997).

Dit onderzoek bouwt voor op theoretische inzichten uit deze bronnen. Tegelijk heeft deze studie een eigen scopus, doordat het ook onderzoekt wat er in praktijken gebeurt. De aanleiding voor het onderzoek ligt in de praktijk, in de observatie dat er met kunst wordt gewerkt in processen van geloofsleren en in de hypothese dat dat iets doet met de aard van die leerprocessen. De praktijk vormt zelf ook bron van kennis, die vruchtbaar wordt gemaakt voor theorievorming.

Het onderhavige onderzoek naar het gebruik van beeldende kunst in processen van geloofsleren in de kerkelijke gemeente is te typeren als een onderzoek waarin theorie op heuristische wijze, werkende weg wordt opgebouwd. De blik zwenkt van praktijk naar theorie en vice versa (Browning, 1991; Chopp, 1995). Daarbij benader ik de praktijk van geloofsleren zoveel mogelijk vanuit een leken theologisch perspectief. Van der Laan (1994) heeft in zijn oratie de beoefening van de praktische theologie aan de Theologische Universiteit (nu PTHU) te Kampen gedefinieerd als bestudering van de geloofspraxis vanuit leken theologisch perspectief. Daarmee bedoelde hij een bestudering van a. de wijze waarop mensen in hun leven gestalte geven aan het geloof; b. de wijze waarop mensen in hun leven omgaan met existentiële

ervaringen en daaraan de vraag naar God verbinden; en c. de wijze waarop het omgaan met existentiële ervaringen vorm krijgt in de praxis van geloven.⁶

Een onderzoek naar gebruiksmateriaal voor praktijken van geloofsleren krijgt niet de 'leken', de deelnemers aan deze praktijken in beeld. Maar het brengt wel aan het licht op welke wijze deze deelnemers door het materiaal worden aangesproken. Het onderzoek van het materiaal en de interviews laat zien welke beelden auteurs en predikanten hebben van de rol van de catecheet, een rol die bepaalt hoe zij de deelnemers benaderen. Met andere woorden, de aandacht voor het lekenperspectief in dit onderzoek uit zich met name doordat steeds de vraag wordt gesteld naar de rol van de lerende in het leerproces, naar de rol van 'the eyes they bring to see with'⁷ als het om het leren waarnemen gaat. In hoofdstuk 9 zal specifiek aan de rol van de (professioneel geschoolde) catecheet in een esthetisch religieus leerproces aandacht worden besteed.

Het onderzoek kent zijn beperkingen. Ten eerste is van belang te noteren dat de onderzochte praktijken intentioneel van karakter zijn. Het onderzoeksmateriaal bestaat uit een tiental voorbeelden van catechetisch materiaal en interviews met de auteurs. Er zijn geen bijeenkomsten geobserveerd, geen deelnemers ondervraagd. Ook is het onderzoek geen participierend handelingsonderzoek, waarin de onderzoeker zelf interventies pleegt in de praktijk (vgl. Lanser, 2000).

Ten tweede beperkt het onderzoek zich tot catechetische voorstellen waarin de deelnemers bestaande kunstwerken waarnemen. Catechetisch materiaal dat gericht is op het zelf maken van kunstwerken (hongerdoeken, kruiswegstaties etcetera) is buiten beschouwing gelaten. Schilderkunst vormde het selectie criterium bij het verzamelen van materiaal. Materiaal waarin film, installatiekunst, poëzie of andere kunstvormen voorkomen, is niet in het onderzoek opgenomen.

---

6. Van der Laan, z.j. p. 33.

7. Lombaerts, 2001 p. 26.

Summary

Learning to see – learning to believe
 A practical-theological theory of aesthetic religious learning

Art has recently become more popular within the Protestant Churches in the Netherlands. In the last decades looking at or meditating about works of art occurred mainly in the context of the liturgy. More recently however, there is renewed attention for art and imagination in religious education. This attention is evident in recent issues of catechetical material. The question is how this development should be valued. Is it an example of the church trying to get in line with popular culture, in order to make its programmes more appealing to the public? Or does the use of artworks reflect a change of approach to the method of religious teaching itself? Does the use of art affect the ways in which the educational process is construed? Does it affect just the form, or also the content of what is learned?

In this study I explore the question if and how art ‘makes sense’ in a religious learning process in the church. The main research question is:

How and under which conditions can art function in a catechetical learning process in the church?

This question is answered by developing a theory of *aesthetic religious learning*. This theory describes the nature of a learning process, in which art can play a relevant role. Relevant means that it does justice to the learners, as well as to the piece of art, and also to the specific context of religious learning.

The theory is built up in a heuristic way. Based on literature concerning religious education, art education, the psychology of perception and theology, I develop a basic theory for aesthetic religious learning. As a second step, I conduct an empirical research. The results of these two steps combined provide the material for the construction of the theoretical model of aesthetic religious learning. The empirical research consists of two parts. I analysed ten examples of catechetical material in which art is involved. I also interviewed the authors of this material. The preliminary results of part one influence the analysis of the empirical data. In turn, the empirical data shed a new light on the theoretical insights. Based on the insights of this empirical research the theory is refined, corrected and completed.

The dissertation thus consists of three parts. In the first part, the theoretical basis for the theory is presented. This exploration leads to a tentative description of *aesthetic religious learning*. The second part contains the description of the design of the empirical research and a presentation and interpretation of the results. In the third part these different insights and conclusions are integrated to form a conclusive description of the theory. Here I also present a proposal for ways to apply the theory in actual practice.

The introduction in chapter 1 gives an outline of the research design. The

research question and the method are presented. The goal of this study is the development of a theory of aesthetic religious learning. These terms are explained and the underlying values are clarified. This chapter also contains a paragraph about the biblical texts that seem to prohibit the making of images. This biblical tradition seems to be a contra-indication for the use of images and art in religious learning.

After the introduction in chapter 1, chapter 2 is dedicated to building a framework for the theory from the perspective of learning. Contemporary insights on free time (non-school) learning in general and religious learning in particular are combined to create a view of religious learning that can provide a context for using works of art in a catechetical environment. I define the nature of a religious learning process with four characteristics: a. it is not restricted to children and teenagers, but is considered a lifelong process; b. it starts from the frame of reference of the learners; c. it aims at appropriation and meaning-making by the learners, rather than at the transfer of knowledge and beliefs; d. it is by nature a social process that involves a group that learns mutually from each other.

Chapter 3 explores the central concept of the theory, namely *aisthesis*, perception. Perception is a multi-layered concept. Therefore it is explored by using insights from different perspectives, such as psychology of religion, art education and practical theology. Perception is understood in a threefold way, as *aisthesis*, *poiesis* and *katharsis*. These three elements point to different accents in the role of perception in a religious learning process, namely wonder or bewilderment, expression and critical judgement. These distinctive features of perception will prove to be a leading factor in the development of the theory.

In chapter 4, the context of the religious community is explored, being the natural environment for aesthetic religious learning. Several factors define the character of such a process. I discuss four of these factors: the individual participant, the group, the relation with the religious community and society in general and the fact that a religious learning process is directed to a hidden or mysterious relation with God. These factors contribute to the conditions that can be stated for practices of aesthetic religious learning. The plurality of religious beliefs and experience within a community of faith makes it necessary to regard the contribution of each individual participant as authentic. Nevertheless, to make a learning process possible, attention must also be given to the art of communication or dialogue in the group. The conversational education theory developed by Hess (1997) provides a good model for this kind of learning. The religious community and society are the context of religious learning. The learning group can be regarded as a paratelic space, a space where people can experiment and practice new insights, beliefs and practices that help them to fulfil their vocations in everyday life. Finally, practices of religious learning take place before the face of God, *coram Deo*. There are ways of looking at art that help develop a sensibility for the Holy. The iconic tradition of the Orthodox Churches is an example, but also modern, abstract art can generate an experience that can

be described as a 'sense of presence'.

At the end of chapter 4, the insights of this first part of the study are integrated in a preliminary description of the theory of aesthetic religious learning.

The second part of the book offers a presentation of the empirical part of the research. In chapter 5 the nature and methodology are described. The empirical research is conducted in two major steps. First, two types of documents have been analysed. Published issues of catechetical material which involve working with art, as well as material that is 'home-made' by local vicars and catechetical teachers have been analysed on their method and content. These samples cover the whole range of religious learning, they contain teenage-programs as well as programs for adults. As a second step in the empirical research, I interviewed the authors of the material. These expert-interviews provide a more in-depth insight into the motivations, chances and difficulties of working with art in this particular context.

Chapter 6 presents the results of the analysis of the documents. I explain the analytical framework and present the results in tables. In the interpretation of the results of the methodical analysis, two major conclusions come to the fore. Firstly, the piece of art used in the catechetical event is generally used in an instrumental way. It serves a 'higher' cause. Secondly, the intentional material shows that in many cases there is a gap between the theme of the catechetical program and the life experience of the participants. The interpretation of the results of the content-analysis leads to the inventory of four motives in the use of art. Three of them find their roots in classical views on the function of art for Christian life, namely, a sacramental, a kerygmatic and a evocative-spiritual motive. In this material from the present time however, a fourth motive is added, namely a dialogical-educational motive, in which the interaction and conversation in the group is a major factor.

In chapter 7, the outcomes of the interview-analysis are presented. The authors identify three major problems with regard to working with art. The first considers the autonomy of art. In the methodological analysis this also emerged as a problem. Can a piece of art speak for itself in a catechetical context, or is it a mere instrument or vehicle for the intentions and messages of the teacher? The second problem addresses a tension that generally occurs in learning processes: namely the tension between strangeness and familiarity, security and challenge. It seems that this tension affects processes of aesthetic religious learning even stronger than usual. The third problem identified in the interview-analysis has to do with bridging the gap between biblical and Christian themes and the life experience of the learners. It is interesting that the interviewees should bring this up, considering the fact that it also proved to be a problem in the analysis of the material itself. The interviewees also responded to the analysis I did of the motives in their own work. In doing so they helped me refine the theoretical framework.

In chapter 8 the results of the empirical research are compared to the preliminary theoretical insights. As a first conclusion I note that

the theory in itself has proven to be useful to analyse the practice of religious education. The analysis based on the theoretical framework brought to light a number of problems connected with using art. Practice itself however has shown some difficulties and topics that were not yet addressed in theory. The role of the catechetical teacher and the position of the art piece in the learning process require more specific attention.

The third part of the dissertation brings theory and practice together. Chapter 9 offers a reflection on the role of the teacher and that of the art piece in a religious learning process. I choose the metaphor of the hostess and the guest, to clarify these roles. The role of the teacher is taken to be that of a leading-learner, a role in which there is a dynamic of activity and passivity, of giving and receiving. The hostess metaphor keeps the two aspects in balance. A hostess is very active in her work in preparation of the arrival of the guest. When the guest has arrived, the hostess creates room, holds back to allow the guest to tell his or her story. The position of the art piece in a learning process is simultaneously described as that of a guest. The guest is as yet an unknown person, a stranger who may or may not turn out to be a friend. But in any case a guest is required to be treated with hospitality and respect. At the end of this chapter I present a model for aesthetic religious learning.

All this leads to a final description of the theory in chapter 10. Aesthetic religious learning is now described as *a school where members of the community, in a welcoming encounter with works of art, practice the art of attentive perception before the face of God (coram Deo). In the process of attentive perception they train themselves in a habitus of wonder, in expressing their faith and life experience, and in judging and exploring alternatives for a more just way of living for people in the world.*

This programmatic description is elaborated into seven practical aims or objectives, which are connected to working in an *aesthetic* (seeing and wondering, 1), a *poietic* (seeing and expressing, 2) or *kathartic* (seeing and judging/changing, 3) space in religious learning. These objectives are:

- 1A. learning to wonder by practising attentive perception;
- 1B. learning to see and value the otherness of the other/Other;
- 2A. entering a dialogue with the visual tradition of Christianity;
- 2B. learning to symbolize one's own faith;
- 2C. learning to communicate about questions that give rise to thought;
- 3A. learning to perceive and explore intentions for action;
- 3B. learning to handle and value plurality and diversity in a believing community.

In chapter 11 final conclusions are drawn. The seven objectives are discussed from the perspective of general aims for religious learning with adults. Lastly, I present some recommendations, drawn from the results of this research with a view to catechetical practice with young people and adults, and with a view to the education of ministers and catechetical professionals.

Zusammenfassung

Wahrnehmungslernen – Glaubenlernen. Eine praktisch-theologische Theorie des ästhetischen religiösen Lernens

In den Niederlanden ist in den letzten Jahren die Arbeit mit bildender Kunst in Gemeindegruppen in der Protestantischen Kirche (PKN) immer populärer geworden. War früher die Rede von Arbeit mit bildender Kunst in dem liturgischen Kontext, besteht gegenwärtig auch Interesse für Kunst und Imagination in den katechetischen Lernprozessen. Dieses Interesse zeigt sich in der Herausgabe von katechetischem und anderem Material, das auf Gruppen ausgerichtet ist und in dem Kunst eine Rolle spielt. Es stellt sich die Frage, wie dieses Interesse zu deuten ist. Versuchen Katecheten bei der so genannten modernen Bilderkultur anzuschließen, in der Hoffnung, auf diese Weise, ihren Programmen mehr Anziehungskraft zu verleihen? Oder spiegelt das Interesse für Kunst eine Änderung in dem Ansatz des Glaubenslernens im Allgemeinen? Hat die Arbeit mit bildender Kunst vor allem Einfluss auf die Art und Weise, wie die Katechese gestaltet wird? Oder sagt es etwas aus über den Inhalt, über den Stil oder die Weise des Lernens?

Diese Forschung fokussiert sich auf die Frage, ob und wie die Betrachtung bildender Kunst eine Rolle im Rahmen des Glaubenslernens in einer kirchlichen Gemeinde spielen kann. Für diese Forschung wurde folgende Fragestellung formuliert:

Wie und unter welche Voraussetzungen kann die Kunst in einem katechetischen Lernprozess funktionieren?

Die Beantwortung dieser Frage wird durch die Entwicklung einer Theorie des *ästhetischen, religiösen Lernens* gestaltet. Diese Theorie beschreibt, was genau das Wesen eines solchen Lernprozesses sein soll, unter der Voraussetzung, dass auf eine sinnvolle Art und Weise mit der Kunst gearbeitet werden solle. Sinnvoll bedeutet in diesem Zusammenhang, dass sowohl an den Teilnehmern, als auch an den Kunstwerken und das eigene Wesen eines gläubigen Lernprozesses Recht getan werden kann.

Die Entwicklung dieser Theorie ist in dieser Forschung einen heuristischen Prozess. Im ersten Teil der Studie wird auf der Basis einer Literaturrecherche eine Basistheorie formuliert. Eine empirische Forschung nach katechetischem Material, das mit Kunst arbeitet, bildet den zweiten Schritt. Diese zwei Schritte zusammen bilden das Material, das im dritten Teil zu einer Theorie des ästhetischen religiösen Lernens verarbeitet wird. Die empirische Forschung umfasst zwei Teile: eine Analyse der katechetischen Vorschläge und Interviews mit den Schriftstellern dieser Vorschläge. Die theoretischen Ansichten des ersten Teils dieser Forschung sind mitunter ausschlaggebend für die Analyse der empirischen Daten. Aber auch die umgekehrte Bewegung wird gemacht. Auf Basis der Einsichten aus der empirischen Forschung wird die Theorie des ersten Teils korrigiert und ergänzt.

Die Erstellung der Forschung setzt sich aus drei Teilen zusammen. In dem ersten Teil wird eine theoretische Erkundung gegeben, die zu der Formulierung einer vorläufigen Theorie des *ästhetischen, religiösen Lernens* führt. Der zweite Teil umfasst den Bericht des Konzepts und die Ausführung einer qualitativen, empirischen Forschung. Die Daten und die Analysen dieser Forschung liefern Bausteine für weitere Interpretation, Anpassung und Ergänzung der vorläufigen Theorie. Im dritten Teil findet eine Integration der vorläufigen Theorie statt. Die Theorie wird anschließend in einem Modell mit praktischen Ausarbeitungen präsentiert.

Die Einleitung im ersten Kapitel stellt den Kontext der Forschung dar. Die Fragestellung und die Methode werden erläutert. Die beabsichtigte Theorie des ästhetischen religiösen Lernens erhält eine erste Eingrenzung. Dieses Kapitel bietet auch einen Exkurs über das biblische Bilderverbot, das als eine Kontraindikation für den Gebrauch bildender Kunst zu gelten scheint.

Nach der Introdution beginnt die Forschung im zweiten Kapitel mit einer Erkundung des Lernbegriffes. Das Lernen wird erforscht im Kontext der gegenwärtigen Entwicklungen im gesellschaftlichen Lernen und gemeindepädagogischen Lerntheorien. Schrittweise wird eine Theorie des Glaubenslernens aufgebaut. Das Glaubenslernen wird zuerst von den formellen, schulischen Lernprozessen abgegrenzt. Lernen in der Gemeinde wird als eine Form des nicht-formellen Lernens betrachtet. Dieses Lernen hat vier Merkmale, nämlich: a. Es ist nicht an ein bestimmtes Lebensalter geknüpft, sondern stellt einem lebenslangen durchgehenden Prozess dar; b. Es fängt bei dem Bezugsrahmen des Lernenden an; c. Es ist auf Aneignung und Bedeutungszuschreibung ausgerichtet; d. Es hat einen sozialen Charakter. Gemeindeglieder lernen im Gruppenverband von einander.

Im dritten Kapitel entwirrt ich den zentralen Begriff des Wahrnehmens. Die Einsichten der Religionspsychologie, des Kunstunterrichts und der Religionspädagogik werden kontrovers diskutiert, damit eine differenzierte Ansicht über die mögliche Rolle des Wahrnehmens im Prozess des Glaubenslernens entsteht. Der Wahrnehmungsbegriff wird in drei Aspekte aufgeteilt: den ästhetischen, poetischen und kathartischen Aspekt. Diese drei Aspekte verweisen nach verschiedene Akzente des Wahrnehmens in religiösen Lernprozessen, nämlich ‚sehen und sich wundern‘, ‚sehen und sich ausdrücken‘ und ‚sehen und urteilen‘. Diese Unterscheidung wird in der Forschung eine führende Rolle spielen.

Kapitel 4 bietet eine Erkundung des Kontexts der Gemeinde: die natürliche Umgebung der ästhetischen, religiösen Prozesse. In diesem Kontext spielen verschiedene Elemente eine Rolle. Vier davon werden besprochen: der individuelle Teilnehmer, die Gruppe, der Kontext der Gemeinde und der Gesellschaft und der verborgene Umgang mit dem Ewigen. Diese Elemente werfen ein neues Licht auf die Voraussetzungen unter denen die bildende Kunst im Glaubenslernen einen Platz einnehmen kann. In einem religiösen Lernprozess ist Interesse für den individuellen Teilnehmer wichtig, welches in einem Kontext pluralistischer Glaubenserfahrungen geweckt wird. Das

Lernen in einer Gruppe ist aufgrund dieser Diversität nicht unproblematisch. Die ‚conversational-education-theory‘ von Hess (1997) bietet Einsichten, die dieses Lernen erleichtern können. Die Gemeinde und die Gesellschaft bilden den Kontext, in dem die Lernenden lernen. Die Lerngruppe bildet einen paratelschen Raum, in dem Lernenden sich im „Gemeinde-Sein“ üben und in dem sie Inspiration finden für die Gestaltung ihrer Berufung im alltäglichen Leben. Die Prozesse des Glaubenslernens finden schließlich *coram Deo* statt. Das Wahrnehmungslernen in Beziehung zu dem Lernen des Umgangs mit Gott fordert einen Umgang mit Kunst, welche Gefühligkeit für das Heilige sensibilisieren kann. Zwei Formen des devotionalen Betrachtens werden besprochen: der Umgang mit Ikonen und die ‚sense of presence‘ die durch abstrakte Kunst aufgerufen werden kann. Am Ende des vierten Kapitels werden die Erkenntnisse aus diesem ersten Teil zu einer vorläufigen Theorie des ästhetischen religiösen Lernens integriert.

Der empirische Teil der Forschung beginnt im fünften Kapitel mit einer Verantwortung des Forschungskonzepts und die Besprechung der Daten. Sowohl publiziertes Material als auch die Arbeit von Pfarrern und Katecheten vor Ort wird auf methodische und inhaltliche Merkmale hin untersucht. Die Forschung umfasst sowohl Material, das auf Konfirmationsunterricht als auch auf Lernaktivitäten für Erwachsene ausgerichtet ist. Ich umschreibe die Art und Weise der Datensammlung und beschreibe das Material. Der zweite Schritt der empirischen Forschung betrifft die Durchführung der Interviews mit den Schriftstellern des Materials. Diese Experten-Interviews ermöglichen eine vertiefte Erkenntnis in Motive, Chancen und Schwierigkeiten der Arbeit mit Kunst in der katechetischen Praxis. Die Art und Weise der Interviewanalyse wird in diesem Kapitel beschrieben.

Das sechste Kapitel umfasst die Ergebnisse der methodischen und inhaltlichen Analyse des Materials. Ich beschreibe die Analyse-Instrumente und gebe die Resultate in Tabellen wieder. Die Interpretation der methodischen Analyse zeigt uns zwei wichtige Schlussfolgerungen. Zum Ersten spielt das Kunstwerk eine instrumentelle Rolle. Ihre Anwesenheit dient nicht dem Kunstwerk allein, sondern einem ‚höheren Ziel‘. Zum Zweiten zeigt das Material eine Kluft zwischen dem Thema des katechetischen Treffens und die Erfahrungswelt der Lernenden.

Die Analyse der inhaltlichen Merkmale zeigt das einige traditionellen Funktionen der bildenden Kunst in der kirchlichen Tradition noch immer in den Motiven der gegenwärtigen Katecheten vorhanden sind, nämlich ein sakramentelles, ein kerygmatisches und ein evokatief-spirituelleres Motiv. Das gegenwärtige Material fügt jedoch noch ein viertes Motiv hinzu, ein dialogisch-agogisches Motiv, in dem die Interaktion und das Gespräch in der Gruppe, beide durch den Umgang mit dem Kunstwerk aufgerufen, einen wichtigen Faktor darstellt.

Das siebte Kapitel gibt eine Übersicht über die wichtigsten Ergebnisse der Interviews. Die Schriftsteller des Materials zeigen drei wichtige Problemfelder in der Arbeit mit Kunst in Prozesse des Glaubenslernens auf. Das

Erste betrifft die Autonomie des Kunstwerks. Auch in der methodischen Analyse des Materials stellte sich dies als problematisch heraus. Kann ein Kunstwerk in einem katechetischen Lernprozess für sich selbst sprechen, oder ist es lediglich ein Instrument, ein Mittel für die Intentionen und Aufträge des Katechets? Das zweite Problem zeigt ein Spannungsfeld auf, der im Allgemeinen in Lernprozessen eine Rolle spielt, nämlich das Lernen zwischen Fremdheit und Vertrautheit. Anscheinend vergrößert sich dieses Spannungsfeld durch die Arbeit mit der bildenden Kunst. Das dritte Problem, das sich aus den Interviews zeigt, hat mit dem Brückenbauen zwischen der katechetischen Thematik und der Lebenswelt der Teilnehmern zu tun. Auch dieses Problem zeigte sich schon in der methodischen Analyse, aber spielt anscheinend auch in der Reflektion der Interviewpartner eine wichtige Rolle. Während des Interviews haben die Schriftsteller auch die Inhaltsanalyse ihrer Arbeit betrachtet und beurteilt. Dieser Vorgang war hilfreich, um den theoretischen Kader weiter auszuarbeiten.

Im achten Kapitel vergleiche ich die Ergebnisse der empirischen Forschung mit der formulierten vorläufigen Theorie des ästhetischen religiösen Lernens. In diesem Kapitel schlussfolgere ich, dass die Theorie von sich aus gute Anknüpfungsmöglichkeiten bietet. Die Theorie zeigt auch einige Defizite der Praxis. Die Praxis zeigt wiederum auch einige Lücken in der Theorie. Die wichtigsten Lücken sind eine Reflektion der Rolle des Katecheten und der Position des Kunstwerks.

Der dritte Teil der Dissertation führt Theorie und Praxis zusammen. Das neunte Kapitel bietet eine Reflektion der Katecheten-Rolle und des Kunstwerks in einem ästhetischen religiösen Lernprozess. Dabei wähle ich zur Verdeutlichung dieser Rollen die Rolle der Gäste und der Gastgeberin. Der Katechet wird umschrieben als ein 'leading-learner', eine Rolle die von einer Dynamik der Aktivität und Passivität, von geben und empfangen, gekennzeichnet wird. Das Bild der Gastgeberin hält diese beiden Seiten im Gleichgewicht. Eine Gastgeberin ist aktiv bei der Arbeit hinsichtlich der Vorbereitungsphase vor Ankunft ihrer Gäste. Wenn der Gast angekommen ist, wird die Anwesenheit der Gastgeberin von einer Zurückhaltung geprägt, der dem Gast Gelegenheit bietet, ihre oder seine eigene Geschichte zu erzählen. Die Position eines Kunstwerks ist auf vergleichbare Weise als die eines Gasts zu beschreiben. Ein Gast ist ein Unbekannter, ein Fremder, der sich als ein Freund herausstellt oder nicht. Wie auch immer erfordert die Anwesenheit eines Gasts eine Haltung der Gastfreiheit und des Respekts. Am Ende dieses Kapitels wird ein Modell für ästhetisches religiöses Lernen präsentiert.

Das zehnte Kapitel bietet eine Zuspitzung der Theorie. Ästhetisches religiöses Lernen kann auf Grund der Erkenntnisse der vorigen Teile am Besten umschrieben werden als: *„eine Lehrschule, in der Gemeindemitglieder in einer gastfreien Begegnung mit Kunstwerken sich coram Deo in aufmerksamer Wahrnehmung üben. Im Prozess der aufmerksamen Wahrnehmung üben sie sich in der Verwunderung, in dem Ausdruck ihrer Glaubens- und Lebenserfahrungen und in der Urteilung.“*

Diese Definition wird in sieben praktischen Zielsetzungen ausgearbeitet. Sie sind gruppiert in Arbeit im ästhetischen (betrachten und verwundern, 1), poietischen (sehen und ausdrücken, 2) oder kathartischen (wahrnehmen und urteilen/ändern, 3) Raum des Glaubenslernens. Diese Ziele sind:

- 1A. *Durch aufmerksame Betrachtung lernen, sich zu wundern;*
- 1B. *Das Andere der anderen lernen wahrzunehmen und wertzuschätzen;*
- 2A. *Im Gespräch mit der Tradition der religiösen Imagination treten;*
- 2B. *Den eigenen Glauben lernen zu symbolisieren;*
- 2C. *Die aufgerufenen Fragen lernen zu kommunizieren;*
- 3A. *Handlungsintentionen lernen wahrzunehmen;*
- 3B. *Mit Pluralität und Diversität des Glaubens lernen umzugehen und zu beurteilen.*

Im elften und letzten Kapitel werden Schlussfolgerungen gezogen. Die sieben praktischen Schlussfolgerungen des zehnten Kapitels werden im Rahmen der allgemeinen Ziele für religiöse Bildung diskutiert. Dieser Vergleich zeigt die Relevanz der Theorie des ästhetischen religiösen Lernens für das Glaubenslernen, auch wenn nicht mit bildender Kunst gearbeitet wird. Die genannten Ziele lassen sich auch für andere Prozesse des Glaubenslernens zwecks Förderung der Glaubenskommunikation ausarbeiten. Schließlich werden auf Grund der Forschungsergebnisse einige Empfehlungen ausgesprochen. Diese werden in Richtung der Katechese-Praxis und des Glaubenslernens der Erwachsenen in örtlichen Gemeinden ausgearbeitet, aber auch in der theologischen (religionspädagogischen) Schulung von Pfarrern und Katecheten.

Übersetzung: Erna Zonne